

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ТИПОЛОГІЯ ЖАНРУ ДЕТЕКТИВУ У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті подається короткий огляд історії розвитку детективного жанру та його типологія у контексті світової літератури. Ключові слова: детектив, типологія, жанрові ознаки.

Детективний роман чи оповідання є цілком законним літературним жанром, хоч діапазон його оцінок був доволі різноманітним – від повної негачії, зневаги, в'їдливого висміювання, пародіювання, недбалого прийняття як способу марнувати час у вагоні або черзі – аж до захопленого колекціонування читачами книжок детективного характеру і далі – до теоретичних досліджень, у яких на високому науковому рівні вивчають феномен цього літературного жанру.

Причини такого суперечливого ставлення до детективу криються у його парадоксальній природі. Сьогодні, коли у світовій літературі відбувається переоцінка цінностей, постає важлива проблема місця жанру детектива, історії його розвитку та типології у контексті світової літератури кінця XIX початку XX століття.

У своєму дослідженні ми зробили спробу показати загальні віхи історії розвитку детективного жанру та його різновидів у контексті зарубіжної і, особливо, вітчизняної літератури, визначити спільні та відмінні риси детективу з близькими до нього жанрами.

Значний внесок у розробку цієї проблеми зробили передусім зарубіжні дослідники. Так, широко відомими читацькому загалу є праці Г.К. Честертон "На захист детективної літератури", Р. Остіна Фрімена "Мистецтво детектива", Е.С. Гарднера "Справа у тому, як це усе починалося" та інші [1]. У 90-х роках минулого століття з'являється ряд теоретичних робіт, присвячених вивченню жанрових особливостей та різновидів детективу, вітчизняних критиків та літературознавців: Іванов О. "Детектив: занепад чи розквіт"; Новікова М., Барабан О. "Символіка детективу"; Костюк Г. "Про "Поклади золота""; Сотникова Т. "Три неглавные причины и одна главная", В. Аксенова "Киллер, вождь, маньяк"; Адамов А. "Мой любимый жанр – детектив" та ін. У своєму дослідженні "Дивні манери надпопулярного жанру" Кіра Шахова визначила і дала загальну характеристику окремих типів детективної літератури, з'ясувала парадоксальну природу "чистого" детективу.

Кримінальна література кардинально змінилася, коли побачили світ твори Е.А. По – засновника цього жанру в літературі. З'явився класичний детектив, оскільки прагнення епохи озиратися назад не могло бути вічним. Рано чи пізно повинна була з'явитися література, яка б розкривала величезні можливості сучасної людини. Детектив як цілісний і незалежний жанр виник в епоху романтизму (I пол. XIX ст.), який передував період передромантизму, що виник як своєрідна реакція на просвітницький реалізм.

Провідне місце у цей період зайняв маловідомий жанр **готичного роману**, який певною мірою, на нашу думку, у подальшому вплинув на розвиток детектива.

Готичний роман, або роман жахів, – це твір, у якому зображуються незвичайні ситуації, жахи пекла, страхливі жорстокості, великі таємниці, що перетворюють людину на іграшку надприродних сил [2].

Виник цей жанр у англійській літературі II половини XVIII століття і у цей же час поширився і формувався у західноєвропейських країнах. Готичний роман з його надзвичайністю та елементами страшного був основою появи різноманітних видів детективного роману.

У готичному романі, чи як його ще іноді називали "романі жахів", особливо наочно виявилась переоцінка цінностей доби Просвітництва. Засновником цього жанру називають ім'я англійського письменника Гораса Уолпола (1717 - 1797), який побудував поблизу Лондона замок у готичному стилі, відкрив там друкарню і видавав свої книжки. Єдиний роман, що відрізнявся фантастикою і таємничістю і таємничо-похмурим тоном розповіді – це "Замок Отранто" (1765), який визначають як готичний. Наявністю елемента таємниці і поріднює готичний роман з детективом, проте він не є власне детективним, а скоріше фантастичним.

Детективний жанр від часів Е.А. По пройшов довгий шлях розвитку. Історики підкреслюють, що це унікальна літературна форма, яка відрізняється від готичного та кримінального роману, не має нічого спільного з поліційним романом. Для більшості критиків детектив представляв собою провідну тему, навколо якої інші кримінальні історії та тріллери грають роль лише варіацій.

Детектив – це літературний твір чи кінофільм, присвячений розкриттю заплутаної таємниці, як правило, пов'язаної зі злочиним [3].

Важливою ознакою, яка об'єднує його з готичним романом, є те, що ці літературні жанри своїми сюжетами тримають читача у напрузі аж до того моменту, поки таємниця не буде повністю розкрита.

Доказ на користь необхідності класифікації пов'язаний з тезою про те, що, коли взагалі відкрити усі шлюзи, то на нас потече могутній потік творів, які мають лише віддалене відношення до кримінальної теми, починаючи від "Червоної Шапочки" (цікавий приклад замаскування та замаху на вбивство), до будь-якої п'єси У. Шекспіра [1]. Теоретично це можна допустити, але на практиці читачі без вагання зможуть провести межу між речами, де інтерес до природи, мотивів та результатів злочину лежить в основі сюжету, і тими творами, у яких кримінальна тема виконує лише допоміжні функції.

Щоб дати характеристику різним типам чи різновидам детективу, спочатку слід виключити певні схожі варіанти оповідних форм, які не є власне детективами. Це можуть бути жанри, від яких бере початок детектив (готичний роман), а також ті утворення, які відійшли останнім часом від класичного детективу і набули власних

канонічних ознак. Зосередимо нашу увагу на розгляді різноманітних видів детективної літератури та її особливостей.

Так, наприклад, жанр шпигунського роману знаходиться на межі роману-загадки, чорного роману, роману-очікування та наукової фантастики. Він використовував усі можливі прийоми, щоб налякати і, таким чином, заінтригувати. Шпигунські романи можна було будувати як детективи (схожі таємниці і розслідування), проте вони були більш правдивими, оскільки ґрунтувалися на історичних фактах, а це означало, що природа цих жанрів різна.

Окремо розвивалися "серйозні" романи, у яких злочин відіграє певну, іноді важливу роль, але домінують соціальні чи психологічні проблеми (романи Ч. Діккенса, Ф.М. Достоєвського).

Близькими "родичами", точніше "нащадками" детективного жанру, виявилися у другій половині ХХ століття так звані "чорні" романи, де садистська жорстокість притаманна не лише злочинцям, а й розслідувачам.

Досить часто детектив ототожнювали з кримінальним романом. Але співставлення основних ознак допомагає зрозуміти, що перед нами не один і той самий жанр:

	Детектив	Кримінальний роман
Сюжет	У центрі не трагедії людей, а інтелектуальний процес пошуку істини	Заснований на психології героїв (що змусило А вбити Б?) чи на ситуації, яка закінчується спалахом насильства.
Детектив (нишпорка)	Може бути як професіоналом, так і аматором, який майстерно розкриває злочин.	Часто взагалі відсутній, оскільки у центрі знаходиться людина з якою "Щось трапилось"
Докази	Найважливіший елемент сюжету.	Часто доказів у повному розумінні слова немає
Характери	Лише детектива описано досить детально.	Складають основу сюжету. Те, як живуть герої, зображено і після здійснення злочину.
Соціальні установки	Консервативні	Часто носять радикальний характер.

Іноді провести розмежування досить складно, але все ж таки можливо після з'ясування парадоксальної природи "чистого детективу". Він був гібридним утворенням, яке поєднувало близькі до реального життя колізії і характери, специфічно відтворені, і принципи розумової гри на зразок шахових задач.

Володимир Набоков, який був не лише видатним письменником і вченим-етнологом, а й укладачем шахових етюдів, писав: "Змагання у шахових задачах відбуваються не між білими і чорними, а між укладачем і увяним розгадником (подібно до того, як у творах письменницького мистецтва справжня боротьба точиться не між героями роману, а між автором і читачем), а тому цінність завдань залежала від кількості і якості "ілюзорних розв'язань", усіляких ходів, фальшивих слідів та інших пасток, хитро і майстерно налаштованих автором..." [4].

Сказане про уславлену стародавню гру чудово характеризує жанр детектива, де елемент розумової гри доволі вагомий. Він становить для автора чи не найскладніше завдання, а для читача чи не найбільший інтерес. Саме ця ознака була головною в **інтелектуальному**, або **логічному** детективі, кращі зразки якого створили англійські автори Е.А. По, А. Конан-Дойль, Аґата Крісті.

Поряд із творами жанру логічного детективу почали розвиватися у різних країнах інші, зокрема:

- американський "крутий" детектив (Раймонд Чандлер);
- "м'який" соціально-психологічний французький (Жорж Сіменон);
- авантюрно-поліційний (Моріс Леблан);
- "чорний" французький та американський (Джеймс Хедлі Чейз, Картер Браун);
- суворо-процесуальний та адвокатський (Ерл Стенлі Гарднер);
- іронічний, або пародійний (Іржі Морен) тощо.

До цього переліку можна додати ще багато відтінків жанру, наприклад: гумористично-притчеві, як у чеха Карела Чапека, інтелектуально-іронічні, як у іспанського романіста Ф. Родріґо Павона. Усі ці визначення досить умовні і не можуть вичерпати своєрідність творів згаданих і незгаданих авторів. З кожним роком з'являються тисячі нових детективів, що мають самотні риси [5].

Взагалі, якщо шукати визначення для різних модифікацій детективного жанру, то слід врахувати, де і коли він виник і найбільше поширився. Так, історія розвитку американського чи західноєвропейського детективних жанрів, їх типологія суттєво відрізняється від такого ж жанру, що розвивався в інших країнах.

Детектив поволі рухався вперед і поступово розвивався у східноєвропейських країнах – Польщі, Болгарії, Угорщині, Румунії. Спочатку були переважно історії, пов'язані з війною, – пригодницький і шпигунський роман із виразною ідеологічною домінантою. Та поступово і тут твори цього жанру звільнилися від поверхової пропагандистської заангажованості та звернулися до проблеми добра і зла. Скромна серія "Зарубіжний детектив" наче ланцюгова реакція множила підсеріями – болгарський, польський, американський, кубинський, кенійський, російський, український детектив тощо.

На розвиток детективу вплинула зміна політичного клімату та суспільного життя у пострадянських Росії та Україні. Вітчизняний читач втомився від політики, і подолати цю проблему йому допоміг саме детектив, хоча українська кримінальна література довше залишалась ополітизованою у порівнянні з російською.

У колишньому Радянському Союзі детектив розвивався у руслі класичної традиції. Прикладом може бути твір "Записки слідчого" Л. Шейніна, що з'явилися у 30-х роках минулого століття і був витриманий у дусі оповідань А. Конан Дойла: загадковий злочин, прониклива інтуїція слідчого, розгадка та обов'язковий успіх детектива-аматора. У "Записках...", як і у багатьох інших детективах, сюжет починався із загадки, якою зацікавлювався талановитий нишпорка. Таємниця і переживання, що їх нагнітав автор, - були прикметою не лише творів цього письменника, а й усього жанру класичного детективу. До того ж, читач мав право працювати на рівні з нишпоркою, а це означає, що даний твір відносять до розряду логічних, чи інтелектуальних детективів. Як говорив відомий психіатр В. Леві, "внутрішня інтуїція і підтекст – найважливіші чинники впливу на свідомість". "Ототожнюючи" себе з нишпоркою, переживаючи з ним таємничі події, читач долає страх [6].

Не можна не звернути уваги на книгу "Старый русский детектив", яка являє собою збірку творів популярного жанру маловідомих авторів, серед яких, наприклад, називають імена А.С. Панова, О.М. Цехановича, П. Орловця, А.Е. Зарина, П. Нікітіна, Н.Д. Ахмарумова, Р. Доброго та багатьох інших. Так, детективна повість А.С. Панова "Три суди, чи Вбивство під час балу" (1876 р.), вийшла друком у Петербурзі разом з двома іншими книгами цього ж автора, який особисто мав справу із судовими відомствами.

О.М. Цеханович (1862 – 1897) написав кримінальні та "сенсаційні" повісті і романи, які друкував у газетах у вигляді фейлетонів. Причетність цих творів до детективу частково пояснювали вже самі назви: "Навколо мільйона", "Вихідець із могили", "Кров невинних", "Таємниця похмурого будинку" тощо.

П. Орловець (справжнє ім'я П.П. Дудоров) написав велику кількість белетристичних та пригодницьких творів. Автор, подібно до Л. Шейніна, виступив як наслідувач А. Конан Дойла. Так, у 1908 році побачив світ цикл оповідань "Шерлок Холмс проти Ната Пінкертон", який пізніше було замінено назвою "Подорож Шерлока Холмса в Росію", а через рік, у 1909 році, автор видав "Пригоди Шерлока Холмса в Сибіру" [7]. Отже, на початковому етапі розвитку, російський детектив ніби віддзеркалював зарубіжний у дусі Е. По, А. Конан Дойла, Агати Крісті.

Роблячи екскурс в історію української літератури, помічаємо, що жанр детективу на Україні важко пробивав собі дорогу. Кримінальна історія не вкладалася у постулати та ідеологію колишнього соцреалізму. Адже народ намагалися переконати в тому, що в країні, де переміг соціалізм, не могло бути місця для злочинності. Ці дві ідеологічні доміанти наклали свій відбиток на особливості українського детективного жанру. Широко вживаний у західноєвропейській літературі жанр в українській дореволюційній літературі не побутував зовсім. Впровадив і утвердив його у пореволюційну добу В. Винниченко, вперше випробувавши його в повісті "На той бік" (1919). Ці ж жанрові ознаки лягли в основу його соціально-проблемного роману "Нова заповідь" (1932-1947) [8].

Виразно позначився цей жанр і на "соціально-утопічному" романі "Сонячна машина"(1921-1924) та детективному романі "Поклади золота" (1926-1927). За своїм жанром "Поклади золота" - детективний чи, точніше, "соціально-детективний" роман з гострою фабулою, незвичайними конфліктними ситуаціями та таємничими шахрайськими аферами героїв. Проте ці ознаки не були остаточною метою автора, а лише засобом для виявлення автором соціальної, філософської та моральної проблематики його доби.

В основі роману - ідея символічних покладів золота в надрах України та шалена гонитва за ними. Все це подано в плані розгорненої символіки, тому детективна інтрига у романі знаходиться на поверхні і відійшла на другий план, завуальовуючи таким чином соціальну. Беручи до уваги даний аспект, "Поклади золота" належали до першого етапу розвитку детективного жанру в українській пореволюційній літературі [9].

Започаткований В. Винниченком жанр уже у другій половині 20-их років знайшов своїх послідовників: Ю. Смолича – "Фальшива Мельпомена", "Останній Ейджевуд"; В. Владка "Аргонавти всесвіту" та ін. Але в умовах сталінського соцреалізму 30-их років він був заморожений. Страшним поліційним, подекуди навіть чорним, детективом було життя України – країни "соціалізму", але детектив у літературі заборонили.

Лише в 60-ті роки цей жанр дістав право "громадянства". Шпигунська історія стала своєрідною романтичною втечею від канонів соцреалізму. Перші твори на цю тему – "Не відкриваючи обличчя" М. Далеккого; "І один у полі воїн" Ю. Дольд-Михайлика; "Європа-45" П. Загребельного; "Полковник Шиманський" В. Земляка набули великої популярності. Отже, як бачимо, українська детективна література виникла, по суті, у повоєнний час, і, насамперед, з воєнної теми.

Традиція детективної історії в українській літературі розвивалась у двох напрямках – як художня і художньо-документальна проза. Остання, як її ще називають – невігадана, закроена на справжніх подіях. Прикладом такого "документального детективу" можна назвати роман І. Багряного "Сад Гетсиманський" [10].

У творі наявні ознаки інтелектуального (внутрішнє детективне розслідування героя) і чорного (садистські допити слідчих) детективів. Варто зазначити, що роман І. Багряного "Сад Гетсиманський" мав лише елементи детективного жанру, оскільки суспільно-політична проблема у ньому виходила на перший план. Ознаки кримінальної літератури знаходимо і у романі російського письменника Ф.М. Достоевського "Злочин і кара", проте психологічне тло витісняло детективне. Зовнішня сторона сюжету роману вказує на всі ознаки детективу: злочин (вбивство) і злочинець (Родіон Раскольніков), жертви, слідчі; детективна інтрига, довгі розповіді про дрібниці, ось тільки читач позбавлений можливості розкрити злочин і знайти злочинця [11].

Отже, як бачимо, на першому етапі розвитку російський детектив нагадував зарубіжний, а український – довгий час залишався ополітованим. Проте вже на цьому етапі не важко помітити символіку свого і чужого простору (світу), кордону і контакту [12].

Принцип поділу персонажів на позитивних (міліція) і негативних (злочинці) залишається незмінним у російських міліційних романах Олександри Мариніної, близьких до сьогоднішніх реалій (мафія, нові росіяни, криміналізація політичних структур, біологічні експерименти, ісламський тероризм тощо) [9].

Міліційні детективи Олександри Мариніної за своєю структурою часом нагадують белетризовану форму міліційного протоколу, інших документів слідства, до того ж з перебільшеною ідеалізацією "органів". Такий чіткий поділ на біле добро і чорне зло залишався у більшості представників сучасного російського детективного роману майже без змін. Цю особливість не важко помітити і у творах Ф. Незнанського, П. Дашкової, Л. Пучкова та інших. Автори російського детективу керувалися багатьма правилами західного детективного жанру, провідне місце серед яких займав мотив випадковості. Злочини, як правило, були розкриті за допомогою логічних висновків розслідувачів, а не завдяки випадку.

Отже, як бачимо, російський детективний жанр подібно до зарубіжного попередника вивів образи талановитих нищпорок, хоча і багато у чому автори ідеалізують своїх героїв.

Якщо звернути увагу на розвиток сучасної детективної літератури на Україні, то не важко помітити, що кримінальна література відстає від своєї російської сусідки. Можливо, це пояснюється тим фактом, що українські автори вирішили знайти новий шлях розвитку популярного жанру. Відтак, на сьогоднішній день український детектив можна частіше знайти у періодичних виданнях і хіба що в окремих нечисельних тиражах маловідомих пересічному читачеві авторів. Так, наприклад, серед багатого творчого доробку сучасного українського автора Валерія Шевчука знаходимо і зразок так званого власне українського інтелектуального детективу – повість "Закон зла" [13].

Український бойовик Ю. Кузнецова "Лабіринт" уже важко назвати ополітизованим, а навпаки, твір за своїм сюжетом швидше нагадує "крутий" детектив, у якому є так звані "нові українці", зброя, насильство, бійки. У творі розвінчується інтрига навколо капітана міліції Струка, якого "фальшивкою" звинувачено у відтягненні валютної справи за хабарництво у п'ять тисяч карбованців [14].

Сучасний письменник Андрій Кокотюха представив увазі українського читача детективний роман під назвою "Осінній сезон смертей" [13]. Автор вивів твір у власне вітчизняну площину, оскільки у ньому діють не зовсім звичні і нищпороки, і порушники закону. Тому можна визначити роман як соціально-психологічний детектив. Фінал роману "Осінній сезон смертей" далекий від класичного, оскільки український автор звільнив читача від монотонної розповіді, а замінив її мотивом "приманки" та елементом "погоні" за злочинцем, що у деякій мірі послаблювало жанрові ознаки твору.

Отже, як бачимо, детективна література дає багатий матеріал для дослідження. У контексті світової літератури цей жанр виборює своє місце серед інших і користується великим попитом у читачького загалу. На основі англійського детективу, на чолі якого стояв Е.А. По, з'явилися твори представників інших країн, зокрема набирала потужного розвитку і вітчизняна детективна література, досить розгалужена, своєрідна та оригінальна.

1. Как сделать детектив. М. – 1990. – 320 с.
2. Літературний словник-довідник. – К., 1997. – С. 605
3. Словник української мови. Т. 2. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 258
4. Шахова К. Дивні манери надпопулярного жанру. // Зарубіжна література – 1998. – червень 21. – С.1-2
5. Новікова Н., Барабан О. Символіка детективу // Зарубіжна література. – 21.06.1998.
6. Кузнецов Ю., Іванов А. Детектив: занепад чи розквіт? // Всесвіт. – №10. – 1990. – С. 155-163
7. Старый русский детектив. – Житомир, 1965.
8. Костюк Г. Про "Поклади золота" // Березіль. – № 5. – 1991. – С. 76- 84.
9. Винниченко В. Поклади золота. // Березіль. - № 3-5. – 1991.
10. Багряний І. Сад Гетсиманський. – К., 2001.
11. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание. М., – 1982
12. Карел Чапек. Холмсiana, або Про детективні романи. // Зарубіжна література. – 21.06.1998
13. Шевчук В. Закон зла (Загублена в часі). // Дніпро. - №1-2.- 1999.
14. Кузнецов Ю. Лабіринт (український бойовик) // Українська мова і література у середніх школах. - №4. – 2000. – С. 198-207.
15. Кокотюха А. Осінній сезон смертей (детективний роман).// Березіль. – № 3-4. – 1997. – С. 26-110

Матеріал надійшов до редакції 20.02.2004 р.

Кукса Г.М. Історія розвитку і типологія жанру детектива в контексті світової літератури.

В статті представлено короткий огляд історії розвитку детективного жанру і його типологія в контексті світової літератури. Ключові слова: детектив, типологія, жанрові особливості.

Kuksa H.M. The History of the Development and the Typology of the Detective Stories in the Context of the world Literature.

The article presents a brief survey of the history of development and the typology of the detective stories in the context of the world literature. Key words: a detective, story, typology, genre peculiarities.